

Національна академія наук України
Інститут держави і права імені В.М.Корецького

На правах рукопису

ДМИТРИЄВ Анатолій Іванович

РОСІЯ І СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА (XIX ст. - початок XX ст.)

Спеціальність 12.00.10 - міжнародне право

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ - 1995

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор юридичних наук, професор
Буткевич Володимир Григорович

Офіційні опоненти - 1. Доктор юридичних наук, професор
Висоцький Олександр Федорович
2. Кандидат юридичних наук, доцент
Карпачова Ніна Іванівна

Провідна організація - Українська державна юридична академія
(м.Харків)

Захист відбудеться 28 "квітня" 1995 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.016.29.01 в Інституті держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України за адресою: 252001, м.Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці інституту.

Автореферат розісланий "28" Березня 1995 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.Б.Усенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і рівень дослідженості тематики дисертації. В сучасному міжнародному праві після другої світової війни склалася нова галузь - міжнародне гуманітарне право. Світове співтовариство визнало захист прав людини і основних свобод необхідною умовою збереження міжнародного миру і загальної безпеки. В п.3 ст. 1 Статуту ООН як одну з цілей діяльності Організації Об'єднаних Націй було названо здійснення співробітництва держав для заохочення і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови і релігії. В цьому ж документі було закріплено норми, які започаткували інститут міжнародного захисту прав людини. Сьогодні цей інститут міжнародного права отримав загальне визнання і його дія є важливим аспектом розвитку міжнародного правопорядку. До Загальної декларації прав людини 1948 р., а також до численних універсальних і регіональних угод було включено права людини, які підлягають здійсненню в усіх країнах світу. Склались міжнародні стандарти прав людини.

Співробітництво держав у галузі прав людини суттєво вплинуло на розвиток законів і звичаїв війни, які у XIX - початку XX сторіччя були кодифіковані і закріплені у багатьох конвенціях, таких як Паризька декларація про морську війну 1856 р., Женевська конвенція про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях 1864 р., Петербурзька декларація про скасування застосування вибухових і запалювальних пуль 1868 р., Декларація про незастосування пуль, які легко розгортаються або сплющуються 1899 р., Гаазькі конвенції про закони і звичаї війни 1899 і 1907 рр. Ця робота була продовжена прийняттям Конвенції про режим військового полону 1920 р., Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. і двох Додаткових протоколів до них 1977 р., та багатьох інших. У міжнародних договорах після 1948 р. постійно закріплювалися стандарти прав людини, які є обов'язковими для виконання усіма державами не тільки у мирний час, але й під час збройних конфліктів. Виникнення нової галузі - міжнародного гуманітарного права - стимулює розвиток співробітництва держав щодо забезпечення прав людини у збройних конфліктах.

У міжнародне гуманітарне право органічно увійшли і міжнародно-правові норми, які регулюють відносини держав з приводу боротьби зі злочинами міжнародного характеру, а також встановлення режиму іноземців. А ці норми також виникли і були кодифіковані ще у XIX сторіччі. Тут ми зустрічаємося з важливим явищем розвитку, який вперше відзначають Ю.А.Баскін і Д.І.Фельдман: міжнародне право виступає частиною соціальної пам'яті - виникнувши на відповідному етапі, воно

відбиває не тільки потреби своєї епохи, оскільки поступово, від покоління до покоління, викристалізуються норми загальнолюдського значення, і ця частина входить до більш пізньої системи норм міжнародного права. Внаслідок чисельності суверенних незалежних суб'єктів міжнародне право завжди потребувало і зараз потребує високого динамічного ступеня наступництва, соціальної пам'яті.¹ Тому визначення місця дореволюційної Росії у розробленні міжнародно-правових норм, які влилися пізніше у міжнародне гуманітарне право, має велике значення для розуміння чинних міжнародних норм. (Треба підкреслити, що у дисертації тут і надалі дореволюційна Росія розуміється як тривала історична форма державного співжиття багатьох націй і національностей, а здобутки російського правознавства є результат колективної праці росіяни, українців, білорусів, поляків тощо.) Роль російської держави у створенні норм, що регулюють закони і звичаї війни, загально визнана². Інакше склалося з нормами, які увійшли до інституту міжнародного захисту прав людини. Загальне визнання у вітчизняній та іноземній міжнародно-правовій літературі дістав той факт, що включення у міжнародні стандарти прав людини соціально-економічних прав є результатом впливу діяльності СРСР, УРСР, БРСР і інших соціалістичних держав на розвиток інституту міжнародного захисту прав людини³. Але у соціалістичній концепції прав людини виразно простежується розрив у розвитку самої ідеї прав людини. З одного боку, широко визнано значення буржуазних революцій для становлення ідеї прав людини і громадянського суспільства, але, з другого боку, розвиток прав людини у період лютневої революції 1917 р. в Росії практично повністю замовчується⁴. А саме у цей час виникла ідея про необхідність дотримання соціально-економічних прав як важливої складової забезпечення демократичних прав і свобод. Іноземні дослідники об'єктивно підкреслюють цю особливість розвитку ідеї прав людини в Росії до жовтня 1917 р. Так, У.Батлер зазначає, що "сучасні міжнародні концепції прав людини є частиною того фону, на якому потрібно сприймати і оцінювати російський досвід і до якого цей досвід вніс свій внесок у своїх найкращих і гірших проявах"⁵. Без усвідомлення ідей лютневої революції 1917 р. неможливо розуміння всієї глибини міжнародних стандартів у галузі

¹ Баскин Ю.А., Фельдман Д.И. История международного права. -М., 1990. -С. 5-6.

² Starke J.I. Introduction to International Law. -London, 1989. -P. 552-554.

³ Международное сотрудничество государств в области прав человека. -К., 1987. -С.16; Курс международного права: В 7-и томах. -Т. 2. -М., 1989. -С. 164; Деятельность Организации Объединенных Наций в области прав человека. -Нью-Йорк, 1980. -С.10.

⁴ Социалистическая концепция прав человека. -М., 1986. -С.22-23.

⁵ Butler W.E. Civil Rights in Russia: Legal Standards in Gestation // Civil Rights in Imperial Russia. -Oxford, 1989. -P.2.

соціально-економічних прав. В цікавому дослідженні про участь Росії у визнанні захисту прав людини в міжнародному праві Ф.І.Кожевников ще 1947 р. обгрунтовано відзначав, що "принципи заступництва і захисту прав окремих осіб у галузі міжнародних відносин міцно увійшли до скарбниці загальнокультурних цінностей прогресивного людства... У справі затвердження цих основ міжнародного спілкування одне з перших місць належить російській державі"⁶. Далі він розглядає участь Росії у забороні піратства і засудженні работоргівлі, забезпеченні релігійної свободи людини, визначенні правового статусу іноземців, становленні гуманітарного права, але зовсім не звертає увагу на розвиток ідей і розроблення норм щодо забезпечення прав і свобод людини. Таке становище має місце і в інших дослідженнях історії розвитку міжнародного права⁷.

Незважаючи на загальний жалюгідний стан здійснення прав людини (особливо до проведення реформи 1861 р. і прийняття Конституції 1906 р.), потреби Росії як великої держави у міжнародному спілкуванні і визначна роль російської науки міжнародного права, яка користувалася до революції певним ступенем автономності, обумовили значний внесок Росії у розвиток міжнародного права і становлення міжнародного гуманітарного права. Наукові розвідки Ф.Ф.Мартенса, В.П.Даневського, М.М.Коркунова, Л.А.Комаровського, М.Н.Капустіна, Н.А.Захарова, а також праці юристів, які працювали в університетах Києва, Харкова, Одеси - В.А.Незабитовського, Д.І.Каченовського, О.О.Ейхельмана, дали можливість Росії активно брати участь у розробленні міжнародно-правових норм про заборону работоргівлі, права іноземців, законів і звичаїв війни і здійснювати великий вплив на прогресивний розвиток всього міжнародного права.

Звичайно значний інтерес викликає така ще недостатньо досліджена проблема, як стан дотримання прав людини в Росії взагалі. Це питання викликає зацікавленість не тільки правознавців і істориків, але й представників інших суспільних наук. Без аналізу правового статусу особи

⁶Кожевников Ф.И. Русское государство и международное право. -М., 1947. -С.110-111

⁷Грабарь В.Э. Материалы к истории международного права в России (1647-1917). М., 1958; Дурденевский В.Н. Вклад русской науки в международное право// Вестник Московского университета. -1949. -№4; Корецкий В.М. Памятник русской науке международного права; Академик В.П.Безобразов в Институте международного права (к столетию Института)// Избран. труды в 2-х кн. -Кн. 2. -К., 1989; Коровин Е.А. История международного права. -М., 1946; Семенов В.С., Ульянова Н.Н. Первый русский курс международного права// Советский ежегодник международного права 1960., -М., 1961; Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. -М., 1990.

в Росії неможливо у повному обсязі побачити реальну історичну дійсність, її особливості, належним чином оцінити досягнення дожовтневої і післяжовтневої наукової правової думки, як у Росії, так і в Україні, в розробленні питань захисту прав людської особистості і розвитку ідеї необхідності міжнародного співробітництва у галузі прав людини для забезпечення миру і безпеки. Політичні та економічні зміни, які відбуваються сьогодні в Україні та інших країнах СНД, вимагають осмислення правової культури нашого минулого, врахування позитивного досвіду правової думки, особливо у дожовтневий період, тому що саме в освітленні цього періоду тривалий час панували правовий нігілізм, непорозуміння і забуття. Вивчення історичного минулого допомагає запобігти відриву права від реальної дійсності.

Суттєве значення для розвитку прав і свобод в Росії мала лютнева революція 1917 р. За загальним визнанням, Росія перетворилася у саму вільну країну в світі внаслідок відповідних історичних особливостей. Дві влади (буржуазного Тимчасового Уряду і Рад робітничих і солдатських депутатів) проголошували свої програми прав і свобод особи і усували обмеження і заборони, які існували під час самодержавства⁸. Концепція прав людини, яка виникла у цей час, була реціпіювана, з одного боку, у третьому Універсалі Української Народної Республіки від 20 листопада 1917 р. і Веймарською конституцією 1918 р. у Німеччині, а з другого боку, - політикою і конституціями Радянської держави. Участь СРСР, УРСР, БРСР і інших соціалістичних держав у становленні інституту міжнародного захисту прав людини і розробленні більш ніж 70 універсальних договорів, які регулюють співробітництво держав у всіх аспектах правового становища індивіду, і була виразом впливу досвіду Росії на міжнародний захист прав людини. Крім того, безпосередня участь Російської імперії у створенні законів і звичаїв війни, у міжнародно-правовій боротьбі проти работоргівлі, визначенні статусу іноземців призвела до розвитку окремих аспектів інституту міжнародного захисту прав людини, а розроблені норми, які регулюють закони і звичаї війни, були сприйняті сучасним міжнародним гуманітарним правом.

Всесвітня конференція по правах людини у Відні в 1993 р. визначила завдання щодо забезпечення здійснення міжнародних стандартів прав людини, їх зміцнення і наслідування новими поколіннями⁹. Конференція надала нового імпульсу дослідженням у галузі прав людини і відкрила нові можливості. На нашу думку, як в Україні, так і в інших країнах СНД для виконання завдань, які були сформульовані цією конференцією, ще багато треба зробити для розбудови правової

⁸ Скрипилев Е.А. Права личности в России до октября 1917 г. // Права человека: время трудных решений. - М., 1991. - С. 164

⁹ Заключительный акт Венской конференции 1993 г.

демократичної держави, для розвитку поваги до прав людини. Але не можна будувати правову державу в Україні без використання надбань передової правової думки і культури, які мають глибокі коріння у дореволюційному російському праві, науці міжнародного права. Без використання історичного досвіду Росії неможливі розвиток вітчизняної доктрини міжнародного права і реалізація ідей міжнародного захисту прав людини. Відсутність наукових розробок відзначеного аспекту проблеми міжнародного захисту прав людини в українській літературі, і в працях вчених країн СНД обумовило вибір теми цієї дисертації.

Мета і завдання дослідження. Головною метою цієї роботи є системний аналіз впливу Російської імперії на розвиток гуманітарного права в період XIX і початку XX сторіччя, а також вивчення використання розробленої в Росії в період від лютого до жовтня 1917 р. концепції статусу особи для створення після другої світової війни інституту міжнародного захисту прав людини.

У зв'язку з цим у дисертації проаналізовані:

- позиція Російської імперії з питань міжнародно-правового регулювання законів і звичаїв війни, положення іноземців, заборони торгівлі і значення її позиції для становлення чинних норм міжнародного гуманітарного права;

- правовий статус особи і концепції прав людини в Росії в період лютневої революції 1917 р. і їх вплив на розвиток інституту міжнародного захисту прав людини завдяки зовнішній політиці соціалістичних країн;

- значення досягнень дореволюційної юридичної думки для розвитку правової культури, виховання і формування особи, здатної активно брати участь у створенні і функціонуванні правової держави в Україні з дотриманням міжнародних стандартів прав людини.

Теоретичною і методологічною основою цієї роботи є спеціальні методи юридичного аналізу - системний, історичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, логічний.

В дисертації використані основні положення праць дореволюційних юристів: В.Н.Александренка, І.Є.Андрієвського, Р.І.Базінера, А.І.Горовцева, А.Д.Градовського, В.П.Данєвського, Н.А.Захарова, П.Є.Казанського, Л.А.Комаровського, М.Н.Капустіна, Д.І.Каченовського, М.М.Коркунова, В.Ф.Малиновського, Ф.Ф.Мартенса, М.А.Миша, В.А.Незабитовського, Л.І.Петражицького, М.О.Таубе, В.А.Ульяницького, Г.Ф.Шершеневича, О.О.Ейхельмана, А.С.Яценка.

Разом з тим у роботі знайшли відбиття основні положення і висновки з робіт сучасних українських і російських вчених: І.М.Арцибасова, Ю.Я.Баскіна, І.П.Бліщенко, Р.Л.Боброва, В.Г.Буткевича, В.А.Василенка, В.Е.Грабаря, В.Н.Денисова, В.І.Євінтова, С.О.Єгорова, Л.Г.Заблоцької, С.В.Ісаковича, В.А.Карташкіна,

В.М.Корецького, Ф.І.Кожевникова, І.І.Лукашука, Д.Б.Левіна, В.Г.Манова, П.Ф.Мартиненка, О.П.Мартиненка, Р.А.Мюллерсона, А.П.Мовчана, Я.А.Островського, Л.І.Савинського, Є.А.Скрипілева, В.С.Семенова, Н.М.Ульянової, Д.І.Фельдмана, В.В.Фуркало, В.М.Чхиквадзе, а також роботи закордонних юристів: Д.Анцилоти, Е.Х. де Аречага, Р.Бакстера, У.Батлера, І.К.Блюнчлі, Я.Броунлі, К.Васака, Р.Драйпера, К.Елінека, Ф.Калсховена, Г.Кельзена, Х.Лаутерпахта, Ф.Ліста, У.Маккензі, Я.Мартенсона, Л.Опенгейма, Ж.Піке, А.Фердроса, Ч.Хайда, Л.Хенкіна.

Крім того, в роботі використані законодавство Росії, Української Народної Республіки, Веймарської республіки, СРСР, УРСР, БРСР, документи ООН і міжнародні універсальні конвенції з прав людини.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є першим монографічним дослідженням впливу участі Російської імперії в розробці законів і звичаїв війни і розробці концепції статусу особи у період лютневої революції до жовтня 1917 р. на становлення міжнародного права. Найбільш важливими положеннями дисертаційної роботи, які видбивають його новизну і виносяться автором на захист, є:

1. Позиції Російської імперії у міжнародно-правовому регулюванні законів і звичаїв війни, становища іноземців, забороні работоргівлі отримали загальне визначення і закріплені у нормах, що діють у сучасному міжнародному праві.

2. Правовий статус особи і концепції прав людини в Росії періоду після лютневої революції і до жовтня 1917 р. мали вплив на розвиток концепції прав людини і законодавство як в Радянській державі, так і в зарубіжних країнах, що допомогло розвитку ідеї міжнародного захисту прав людини.

3. Концепція про значення соціально-економічних прав людини вперше була розроблена в Росії і дістала загальне визнання, що знайшло вираз у їх включенні до міжнародних стандартів прав людини.

4. Розуміння свободи особи в Росії у період з лютневої революції до жовтня 1917 р. має значення для розвитку правової культури, створення і функціонування правової держави в Україні.

Теоретичне значення дослідження полягає у висвітленні ролі Російської імперії у становленні норм міжнародного гуманітарного права і розробці законів і звичаїв війни. В роботі розкрито механізм захисту прав людини у мирний час і в період збройних конфліктів, а також дано визначення міжнародного гуманітарного права як однієї з галузей сучасного міжнародного права.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані під час лекцій по

міжнародному праву, конституційному праву, історії права, при складанні програм курсів і навчальних посібників з вказаних предметів.

Висновки і рекомендації, які зроблено у роботі, можуть сприяти діяльності державних органів і громадських організацій, спрямованій на забезпечення прав громадян, а також вплинути на виховання правосвідомості і підвищення правової культури в нашому суспільстві.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації були викладені:

1. У виступах на кафедрі міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка.
2. У виступах автора на двох наукових міжнародних конференціях.
3. У п'яти публікаціях по темі дисертації.
4. У навчальному процесі в Інституті міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів (вісім параграфів), висновків і списку літератури. Загальний обсяг роботи - 182 сторінки.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтована актуальність теми дослідження, висвітлені рівень розробки проблеми і наукова новизна роботи, виділені положення, які виносяться на захист, розкрито теоретичне і практичне значення дисертації, вказано на апробацію результатів дослідження, структуру і обсяг роботи.

В першому розділі - "Роль Росії в міжнародно-правовому регулюванні міждержавних гуманітарних відносин" - розглянуто питання участі Російської імперії у розробленні норм міжнародного права про заборону торгівлі рабами, про визначення статусу іноземців, а також у кодифікації і розвитку законів і звичаїв війни.

Росія, як і кожна цивілізована країна, внесла свій неповторний внесок у міжнародно-правове регулювання міждержавних відносин у гуманітарній галузі. Разом з тим, до лютневої революції 1917 р. Російська імперія багато в чому відставала від держав Західної Європи і Америки з питання забезпечення прав і свобод особи засобами внутрішньодержавного права і проводила національне гноблення. На Росії до 1861 р. лежала ганебна пляма кріпосного права. Таке положення знаходило відбиток у специфічному історичному шляху розвитку російської державності і правової системи. Але що стосується впливу на становлення міжнародного права і його окремих інститутів, Російська імперія мало в чому відрізнялась від передових країн, активно протягом сторіч брала участь у міжнародному спілкуванні, вносила пропозиції про закріплення

прогресивних норм у міжнародному праві. Ця обставина пояснюється тією історичною роллю, яку відігравала Росія, поетапно перетворюючись у велику і впливову державу в світовому господарському порядку і світовій політиці¹⁰. Особливо у XIX сторіччі виробничий потенціал і військова могутність Росії разом з підвищенням рівня освіти і розвитку науки російського суспільства знаходили свій вираз у діяльності країни на міжнародній арені¹¹. Протягом цього сторіччя на міжнародній арені Росія принесла свободу від іноземного поневолення народам Греції, Болгарії, Румунії, Сербії, Чорногорії. Росія брала участь у розробці міжнародно-правових норм про заборону торгівлі на Віденському конгресі 1815 р. На Аахенському конгресі 1818 р. Росія внесла пропозиції про створення загальноєвропейської організації по боротьбі з торгівлею. Потім вона стала учасником Договору 1841 р. про боротьбу з торгівлею і генерального Акту і Декларації про заходи знищення неготоргівлі і чорного рабства, які були прийняті Брюссельським конгресом 1890 р. Пропозиції Росії були враховані під час розробки цих документів¹². Пізніше сформульовані в цих документах норми увійшли до конвенції про заборону рабства, що діють і сьогодні.

Однією з особливостей Російської імперії було те, що в країні мешкала значна кількість іноземців. Багато з них потім приймали російське підданство. Тому, як свідчить російське законодавство і договірна практика Росії, вона брала активну участь у міжнародному співробітництві з питань захисту прав іноземців. Це значною мірою сприяло зростанню її міжнародного впливу і призводило до посилення у російському суспільстві розуміння загальних ідей прав людини.

У XIX сторіччі розпочався процес кодифікації і розвитку законів і звичаїв війни. Широко визнано, що в основі цього соціального явища були такі причини: можливість правового співробітництва буржуазних держав, які стали складати у той час провідну силу світового суспільства, поява нових засобів ведення війни і створення масових армій, намагання буржуазії захистити приватну власність під час збройних конфліктів.¹³ Але, погоджуючись з цим, необхідно, на наш погляд, підкреслити і значення гуманітарних ідей, які були висунуті Французькою буржуазною революцією 1789 р.

¹⁰ Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. -СПб, 1882. -С. 1.

¹¹ Казанский П.Е. Всеобщие административные союзы государств. -Т.З. -Одесса, 1897. -С. 12.

¹² Див. напр.: Даневский В.П. Неготорговля и работорговля //Русская мысль - 1892. -№2, -С. 1-24.

¹³ Ардибасов И.Н., Егоров С.А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. -М., 1989. -С. 60-61.

Дослідження юристів-міжнародників (доктрина міжнародного права) мали велике значення для кодифікації і розвитку законів і звичаїв війни. І саме російська наука міжнародного права мала значні досягнення у цій галузі. Ще 1803 р. було видано працю В.Ф.Малиновського "Міркування про мир і війну", де закладені ідеї заборони війни і зменшення військових злиднів¹⁴. Ці погляди поділяли професори Харківського університету Д.І.Каченовський і Т.Ф.Степанов, професор Московського університету Л.А.Комаровський, професор Петербурзького університету Ф.Ф.Мартенс та багато інших видатних представників російської науки. Завдяки історичним умовам в Російській імперії наука міжнародного права розвивалась у багатьох університетах і вчені різних шкіл вносили вагомий внесок у загальну скарбницю. В цьому велику роль відігравали Харківський, Київський, Одеський університети, але в цілому всі досягнення відносилися до російської науки. Часто ініціаторами прийняття важливих міжнародних конвенцій по законах і звичаях війни виступали громадські діячі і суспільні організації.¹⁵

Аналіз основних багатосторонніх універсальних конвенцій у цій галузі показує, що в них закріплювалися норми, які кодифікували право війни, а також передбачали процедури мирного вирішення спорів. Заборони війни в них не було.

Російська імперія брала активну участь у розробці Петербурзької декларації про скасування вживання вибухових і запальниковальних куль 1868 р., Брюсельської декларації 1874 р., автором якої був російський вчений Ф.Ф.Мартенс, трьох конвенцій першої Гаазької мирної конференції 1899 р. (стосовно мирного вирішення спорів і стосовно законів і звичаїв сухопутної війни), тринадцяти конвенцій, однієї декларації і заключного акту другої Гаазької мирної конференції 1907 р. За ініціативою Росії в закони і звичаї війни було внесено два принципи, відповідно до яких військові потреби повинні погоджуватись з вимогами гуманності і сторони у збройному конфлікті не мають необмеженого права у виборі засобів нанесення шкоди ворогу, а повинні керуватись вимогами гуманності. Останній принцип дістав загальновизнану в усьому світі назву - "декларація Мартенса" - за прізвиськом автору цього принципу російського вченого Ф.Ф.Мартенса. Наведені принципи визнаються у сучасному міжнародному праві і є основою міжнародно-правового регулювання законів і звичаїв війни. Заслуга Росії перед сучасною цивілізацією у розробленні принципів і норм законів і звичаїв війни загально визнана.

В другому розділі - "Розвиток ідеї захисту прав людини в Росії до і під час буржуазної революції 1917 р." - досліджені проблеми прав і свобод особи в працях російських юристів-міжнародників кінця XIX - початку

¹⁴ Малиновский В.Ф. Соображения о мире и войне. -СПб., 1893. -С.41.

¹⁵ Курс международного права: в 7-и томах. -Т. 6. -М., 1992. -С. 228.

XX сторіч і вплив лютневої буржуазної революції 1917 р. на розвиток концепцій прав людини.

Участь Росії у розвитку міжнародних відносин і становленні норм міжнародного права не мала б успіху без розвитку російської науки міжнародного права. Велике значення в цьому процесі відігравали російські університети, які були осередками наукової думки. Так, протягом короткого часу побачило світ низка праць з питань міжнародного права, підготовлених вченими університетів: у Харківському університеті "Загальнонародне право у сукупності з дипломатією" Т.Ф.Степанова (1847 р.) та "Курс міжнародного права" Д.І.Каченовського (1863 р.), у Московському університеті "Огляд предметів міжнародного права" М.М.Капустіна (1856 р.) та "Основні питання міжнародного права" Л.А.Комаровського (1892 р.), у Петербурзькому університеті "Сучасне міжнародне право цивілізованих народів" Ф.Ф.Мартенса (1882-1883 рр.). До цього треба додати роботи В.П.Даневського, М.М.Коркунова, В.А.Ульяницького, П.Є.Казанського, К.А.Неволіна, В.А.Незабитовського, В.Е.Грабаря (пізніше академіка АН України). Аналіз праць наведених авторів свідчить, що російська наука міжнародного права відбивала загальнолюдські інтереси, захищала ідеали гуманності і тим самим сприяла становленню норм міжнародного права про мирні відносини між державами, про захист прав іноземців, про гуманізацію і розвиток законів і звичаїв війни. Російські вчені обґрунтовували прогресивні дії Росії на міжнародній арені і самі брали участь у розробленні міжнародно-правових норм.

Необхідність дотримання всієї сукупності прав людини в Росії була обґрунтована головним чином у програмах політичних партій під час лютневої буржуазної революції 1917 р. Усі ці програми спиралися на розвиток російської юридичної науки. Особлива комісія по складанню проекту основних законів, яка була створена для підготовки скликання Установчих зборів, обговорювала проект закону про статус громадян. І хоча цей проект назавжди залишився тільки проектом, ідеї закріплення всієї сукупності прав громадянина через політичні програми набули визнання і дальшого розвитку в документах Радянської держави і стали інтелектуальною основою діяльності СРСР на міжнародній арені в сфері загального визначення міжнародних стандартів прав людини. Тому аналіз діяльності Особливої комісії дає змогу дослідити вплив Росії на створення і розвиток міжнародного гуманітарного права.

Програмні документи соціалістів-революціонерів, народних соціалістів (трудоників), соціал-демократів, конституційних демократів щодо прав особи в багатьох випадках співпадали. Спільним було розуміння того, що існує загальнолюдська потреба здійснити радикальні політичні і соціально-економічні перетворення для створення держави, в

кий всі громадяни отримують рівні права, будуть рівними перед законом і зможуть захистити свої права правовими засобами. Всі партійні програми орієнтувалися на "Декларацію прав людини і громадянина" 1789 р., яка проголошувала права людини "природними", "невід'ємними", "священними". Для формування змісту основних конституційних прав російських громадян у програмах політичних партій використовувались окремі текстуальні й інтелектуальні запозичення з вказаної Декларації.

Але найбільш важливим, на наш погляд, є та обставина, що у програмних документах чотирьох головних партій знайшли відбиття вимоги про закріплення в конституції і реалізацію у житті соціально-економічних прав. Ці положення спочатку були закріплені в радянських конституціях, але поступово були сприйняті в усьому світі і покладені в основу міжнародних стандартів прав людини після створення у 1945 р. інституту міжнародного захисту прав людини. Російські концепції створення міжнародних стандартів прав людини набули загального визнання через практичну діяльність на світовій арені СРСР, яка сприйняла російський революційний досвід¹⁶.

Дослідження програм чотирьох партій свідчить, що в них були запропоновані право на освіту, на працю, на соціальне забезпечення. Основні політичні партії в боротьбі за вплив на населення звертались до дійсних потреб суспільства, і це призводило до неминучого визнання загальнолюдських цінностей - прав і основних свобод людини. Положення російських програмних документів після лютого 1917 р. про елементарні права особи, громадянські і політичні права відповідали досягнутому в західних буржуазних країнах рівню і вміщували важливі загальнолюдські елементи, які потім були відбиті у позиціях західних держав в ООН і знайшли закріплення в Загальній декларації прав людини 1948 р. і Міжнародних пактах про права людини 1966 р. Щодо соціально-економічних прав, то вони були під впливом боротьби трудящих Росії і партійних документів часу лютневої буржуазної революції 1917 р. включені у радянські конституції, а вимоги про їх дотримання склали важливу частину зовнішньої політики соціалістичних країн в ООН. Це призвело до визнання соціально-економічних прав невід'ємною частиною міжнародних стандартів прав людини. Таким чином, концепції прав людини, які були розроблені російськими юристами і були включені у програми політичних партій Росії та проекти російських конституційних законів відбивали загальнолюдські потреби і тому суттєво вплинули на норми міжнародного гуманітарного права.

В третьому розділі - "Вплив досвіду Росії на становлення міжнародного гуманітарного права" - досліджено виділення нової галузі

¹⁶ Butler W.E. Op. cit. -P.4.

сучасного міжнародного права - міжнародного гуманітарного права і проаналізовано зміст міжнародно-правових норм, які спрямовані на захист прав людини в мирний час і у збройних конфліктах.

В науці міжнародного права є різні точки зору на належність міжнародного захисту прав людини до галузі цього права. Ж.Пікет вважає, що міжнародне гуманітарне право є особливою галуззю міжнародного права, яка складається з права війни - захист прав людини під час збройного конфлікту, і з прав людини - захист особи від свавілля в мирний час.¹⁷ І.П.Бліщенко також виділяє міжнародне гуманітарне право як галузь міжнародного права, але вважає, що вона складається з трьох частин: 1) міжнародних юридичних стандартів по правах людини в мирний час; 2) міжнародних юридичних стандартів по правах людини в збройних конфліктах; 3) юридичних стандартів, що обмежують озброєння¹⁸. Ю.М.Колосов розглядає міжнародне гуманітарне право як особливу галузь міжнародного права, що передбачає обов'язання держав додержуватися встановлених стандартів у відношеннях між державою і особою як в звичайних, так і особливих обставинах¹⁹. Л.І.Савинський вважає, що в міжнародному праві склалась нова галузь - право збройних конфліктів, яке регулює відносини держав в процесі збройних конфліктів, визначає права і обов'язки їх учасників, регламентує межі застосування насильства під час цих конфліктів, захищає мирні об'єкти і жертви війни²⁰.

Аналіз наведених точок зору дає можливість, використовуючи критерії галузі міжнародного права, які розроблені у вітчизняній доктрині, довести існування нової галузі міжнародного права. Ця галузь має особливий об'єкт правового регулювання - відносини держав по захисту міжнародних стандартів прав людини; спеціальний принцип - рівність всіх незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або інших ознак; до регулювання цих міждержавних відносин держави виявляють глибоке зацікавлення; існує велика кількість норм, що регулюють зазначені міждержавні відносини. Міжнародне гуманітарне право складається з інститутів прав людини в мирний час, захисту прав людини у збройних конфліктах, захиста прав окремих категорій фізичних осіб і міжнародно-правового співробітництва в боротьбі з кримінальною злочинністю.

¹⁷ Pictet J. Le droit humanitaire et la protection des victimes de la guerre. -Leiden, 1973. -P. 11.

¹⁸ Blischenko I. International Humanitarian Law. -Moscow, 1987. -P.21

¹⁹ Колосов Ю.М. Цит. твор. -С. 68.

²⁰ Полторак А.И., Савинский Л.И. Вооруженные конфликты и международное право: Основные проблемы. -М., 1976. -С. 76.

Інститут міжнародного захисту прав людини склався після другої світової війни і був закріплений у Статуті ООН. У Загальній декларації прав людини 1948 р., а також Міжнародних пактах про права людини 1966 р. отримали загальне визначення і були включені до міжнародного стандарту прав людини не тільки громадянські і політичні, але і соціально-економічні права. Дослідження міжнародних стандартів прав людини і народів свідчить, що програмні документи чотирьох головних російських партій і закони, які були прийняті Тимчасовим урядом під час лютневої буржуазної революції, пізніше стали основою створення міжнародної правосвідомості в галузі міжнародних стандартів прав людини, які склалися після другої світової війни. Науково обґрунтованим, на наш погляд, є зроблений у роботі висновок про те, що досягнення лютневої буржуазної революції через радянські і зарубіжні конституції і зовнішньополітичні дії СРСР набули закріплення у міжнародних стандартах прав людини.

Важливий інститут міжнародного гуманітарного права - захист прав людини в збройних конфліктах - склався під великим впливом міжнародно-правових норм, запропонованих Росією до жовтня 1917 р. і закріплених у багатьох конвенціях, які діють до цього часу. Проведене дослідження дає змогу визначити спеціальні принципи інституту міжнародного захисту прав людини у збройному конфлікті: 1) гуманність; 2) обмеження воюючих у виборі заходів і методів ведення війни; 3) захист цивільного населення; 4) захист жертв війни; 5) захист цивільних об'єктів. Нормативний зміст цих принципів був сформований під безпосереднім впливом пропозицій Росії. Сучасний розвиток міжнародного гуманітарного права і відзначеного інституту значною мірою обумовлений ідеями, які були розроблені російськими вченими і знайшли своє відбиття у зовнішній політиці Росії.

У висновках наведені головні результати дослідження, серед яких:

1. Позиція Росії з питань розробки і прийняття міжнародно-правових норм про регулювання законів і звичаїв війни, положення іноземців, заборони работоргівлі дістали загальне визнання і були закріплені в нормах, які діють в сучасному міжнародному праві.

2. Концепції прав людини в партійних програмах і проекти законів про статус особи в Росії під час лютневої революції 1917 р. відповідали загальнолюдським потребам і вплинули на розвиток концепції прав громадян і законодавство Радянської держави і деяких зарубіжних країн, що стало одним з факторів розвитку ідеї міжнародного захисту прав людини. Концепція про значення соціально-економічних прав, яка склалась в Росії до жовтня 1917 р., отримала загальне визнання, що знайшло вираз у включенні цих прав до міжнародних стандартів прав людини.

3. Міжнародне гуманітарне право є галуззю міжнародного права і регулює міждержавні відносини по захисту прав людини у мирний час, у збройних конфліктах, захисту окремих категорій фізичних осіб і міжнародно-правовому співробітництву по боротьбі з кримінальною злочинністю.

4. В Україні, в інших країнах СНД для подолання правового нігілізму, забезпечення панування права і виховання правової культури населення необхідно використовувати загальнолюдські досягнення правової думки, які мають глибоке коріння в дореволюційному російському праві, міжнародній практиці Росії, російській науці міжнародного права.

Основні положення дисертації викладені у таких роботах:

1. До правового становища особи в Російській імперії // Вісник Київського університету. -1992. -№6. -С. 24-29

2. Правовий статус українських переселенців на Далекому Сході наприкінці XIX - початку XX ст. // Вісник міжнародних відносин. -1993. -№1. -С. 59-68.

3. Realizacja przez Ukraine zobowiazan miedzynarodowych w dziedzinie praw czlowieka, zawartych w Akcie Koncowym Konferencji Bezpieczenstwa i Wspolpracy w Europie // Polska i Ukraina w nowej Europie / Polski Instytut Spraw Miedzynarodowych. -Warszawa, 1993. -S. 57-63.

4. До питання про права українських переселенців на Далекому Сході // Український часопис міжнародного права. -1994. -№1. -С. 149-161.

5. Права человека в программах основных политических партий (опыт февральской революции 1917 г.) // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. -1993. -№1-2. -С. 92-101.

Dmitriev A.I. "Russia and Formation of international Humanitarian Law (the XIX century - the beginning of the XX century). The dissertation (manuscript) for obtain a scientific degree of the candidate of sciences (Law) on the speciality 12.00.10. - International Law. The V.M.Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1995.

The dissertation is devoted to the theoretical analysis of the role of Russia in the international and legal regulation of interstate relations on the struggle with the slave trade definition of the status of aliens, laws and customs of war. On the basis of the investigation the conclusion is made about the influence of the concept of social and economic rights of the man, elaborated by the Russian scientists and down in the programs of the four main parties in the period of February Revolution of 1917 on the formation of the contemporary standards of human rights.

Дмитриев А.И. "Россия и становление международного гуманитарного права (XIX в. - начало XX в.)". Диссертация (рукопись) на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.10. - международное право. Институт государства и права имени В.М.Корецкого НАН Украины. Киев, 1995.

Работа посвящена теоретическому анализу роли России в международно-правовом регулировании межгосударственных отношений по борьбе с работорговлей, определению статуса иностранцев, законов и обычаев войны. На основе проведенного исследования сделан вывод о влиянии концепции социально-экономических прав человека, разработанной российскими учеными и закрепленной в программах четырех главных партий в период февральской революции 1917 г., на становление современных стандартов прав человека.

Ключові слова: закони і звичаї війни, міжнародні стандарти прав людини, зовнішня політика Росії, декларація Ф.Ф.Мартенса, міжнародне гуманітарне право.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

1027m

AB 32.209

AB 32.209